

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН” АСАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ ҲАҚИДА

Ихтиёр Ризакулович Эрматов

Гулистон давлат университети доценти (PhD)

ermatov_7070@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг “Муҳокаमत ул-луғатайн” асарида сўз ясаши тизимига муносабати масалаларида фикр юритилади; асар муаллифининг мохир тилшунос сифатидаги фаолиятига баҳо берилади.

Калит сўзлар: сўз, сўз яшаш, сўз ясаши, аффикс, грамматик аффикс, тил, ҳарф.

КИРИШ

Тилни сўзларсиз тасаввур этиш қийин. Сўз тилнинг асосий ва марказий бирлиги ҳисобланади. Тил фанида ҳам сўз муҳим ҳодисадир. Сўз бўлмаганда, тил ҳақидаги фан – тилшуносликнинг ҳам бўлмаслиги мумкин эди. Шу боис тил фанининг барча соҳаларида сўз, унинг у ёки бу хусусияти ўрганилади. Сўз ҳар тамонлама мураккаб ҳодиса бўлгани учун ҳам, тил ҳақидаги фан мураккаб ва серсоҳадир. Сўз ва унинг миқдори билан тилнинг бошқа тиллар орасидаги мавқеи белгиланади. Сўзи кўп тил мавқеи нуфузли, бой тил ҳисобланади.

Тилни шу тил эгаси – халқ яратганидек, ундаги сўзларнинг кашфиётчиси ҳам халқдир. Тил эгаси (халқ) орқали ўзи қуршалган объектив борлиқ, унинг нарса-ҳодисалари, шу нарса-ҳодисалараро ўзаро муносабатлар лисоний жабҳада инъикос этилади.

Лексика ёки луғат таркиби тилнинг бойлигини белгилайди. Негаки лексиканинг асосий бирлиги ҳам сўздир. Сўзларнинг пайдо бўлиши, ҳосил қилинишида сўз яшашнинг ўрни каттадир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Алишер Навоийнинг “Муҳокаमत ул-луғатайн” асари грамматик қурилиши ҳар хил икки ҳудуддош тилнинг (эски ўзбек тили ва форс-тожик тили) ўзаро қиёсий муносабати масалаларига бағишланган. Шу жиҳатдан, буюк алломанинг ушбу асари том маънода тилшуносликка оид илмий асар

ҳисобланади. Унда ўн бешинчи аср ўзбек тилининг кенг лисоний имкониятлари, кенг коммуникатив доираси ёрқин ашёвий далиллар асосида баён этилади. Асарда ўзбек тилининг бой имкониятлари ундаги маънодош (синоним) сўзлар ва уларнинг услубий имкониятлари мисолида далилланиб, бу хусусиятлар ўша давр форс-тожик тилидаги айна ана шундай лисоний имкониятлар билан қиёсланади; форс-тожик тилининг бой лисоний имкониятларини камситмаган ҳолда, туркий тилнинг нафисликда форс-тожик тилидан қолишмаслиги аниқ ва ишонарли лисоний ашёлар асосида исботлаб берилади.

“Муҳокамат ул-луғатайн”ни Алишер Навоийнинг бадиий услубда ёзилган тилшуносликка оид илмий асари дейиш мумкин. Фикримизни асарда илмий шарҳи билан берилган сўз ясалиши ҳақидаги Навоийнинг қарашлари ҳам тасдиқлайдики, мазкур мақолада айна шу масалага оид айрим кузатишларимиз натижалари ҳақида маълумот берилади.

Алишер Навоий даврида ва ундан олдин ҳам бадиий услубда ёзилган ва тилшунослик масалаларига бағишланган асарлар бўлган, албатта. Бироқ улар туркий тилда эмас, балки араб ва форс тилларида ёзилган.

Алишер Навоий эса, улардан фарқли равишда, ўзининг ушбу асарини турк (эски ўзбек тили) тилида ёзганки, бу ўша давр учун ўзига хос алоҳида хусусиятлари билан муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши ҳақидаги қарашлар ва уларнинг илмий шарҳи дастлаб, ҳеч шубҳасиз, айтиш жоизки, Алишер Навоийнинг ана шу машҳур қомусий асари “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида учрайди (берилади).

Туркий тиллар грамматик қурилишда фарқ қилувчи араб ва форс тилларидан ўзига хос лисоний сифатлари билан тавсифланувчи сўз ясалиши тизимига эгаки, бу ҳол Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийлар томонидан илмий жиҳатдан фарқланиб, лисоний хусусиятлари моҳирона шарҳланган. Хусусан, Алишер Навоий туркий (ўзбек) тилнинг сўз ясалиши тизими ҳақида ҳам эътиборга лойиқ фикр юритади. Бироқ шуниси ҳам борки, ўзбек тилшунослигида сўзларнинг ясалиши тизимини ўрганувчи сўз ясалиши мустақил ва алоҳида соҳа сифатида “XX асрнинг иккинчи яримларидан ўзбек тилини система сифатида ўрганишга жиддий эътибор қаратилгунча бўлган даврни ўз ичига олади” ва шу даврга келиб, шаклланган.

“Тилларнинг бойимоқларини, кенгаймакларини қулайлаштирган “сўз яшаш” йўли (арабча айтканда *иштиқоқ* йўли)дир. Бир маънони онглатгучи биргина “туб” сўзни олиб, унга турли қўшимчалар қўшмоқ билан у маъно теграсидаги ўн-ўн беш маънони онглата олмоқ “сўз яшаш” йўли билан бўладир. Биз тилимиздаги сўз яшаш йўлининг кенглигини кўзда тутиб, келажакда бу шеванинг (соҳанинг – И.Э.) илмий, адабий, энг бой, энг кенг бир тил бўлишига ишонамиз”. Шунини айтиш керакки, атоқли тилшуноснинг бу ишончи ҳозирда тўла амалга ошмоқда. А.Ғуломов, З.Маъруфов, А.Ҳожиёв, Ё.Тожиёв, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов каби олимларнинг илмий ишлари, дарслик ва қўлланмаларида сўз яшалишига катта эътибор берилганлиги, ниҳоят, илгари морфология таркибида ўрганиб келинган сўз яшалиши ҳодисаси тилшуносликнинг махсус бўлими сифатида тадқиқ этилаётганлиги ўша ишончнинг амалий ифодасидир.

Сўз яшаш ҳодисаси тилда бор бўлган маълум усул, модел асосида янги сўз ҳосил қилиш бўлса, *сўз яшалиши* эса сўз яшалиши ҳодисасини ўрганадиган тилшунослик бўлиmidир.

Сўз юритилаётган мазкур асарда тилшунослик терминлари парадигмасига қарашли “қўшимча” (аффикс), “ҳарф” терминлари маъносида ишлатилувчи айрим атамаларнинг форс ва туркий тиллар учун расмийлашган муқобиллари ҳақида ҳам эътиборга лойиқ фикрлар учрайди. Масалан, “Андин дағи *сорт*лар орий қолибдурлар. Ва *атрок* (турклар – изоҳ бизники) анга ҳам хўброқ важҳ била мутобаат қилибдурлар. Алар *лафз*ға бир *ҳарф* (қўшимча – изоҳ бизники) орттурғон била мунга ўхшаш бир *замир*ни орттирубдурлар, бағоят мухтасар ва муфид тушубдур. Андоқки, *югурт* ва *қилдурт* ва *яшурт* ва *чиқарт*.

Алишер Навоий асарида **-т** аффикси феъл-асосларга қўшилиб орттирма нисбат шакли ясаган бўлса (*югурт* ва *қилдурт* ва *яшурт* ва *чиқарт*) ҳозирда ҳам орттирма нисбат шакли яшашда давом этмоқда. Масалан, *тўқи+т*, *ўқи+т*, *тишила+т* каби.

Яна бир адолари борки, баъзи *алфоз*нинг сўнггида “**ч**”, ёки “**чи**”*лафз*идур, орттурурлар, ё мансабнинг ё ҳунарнинг ё пешанинг изҳори учун; бу форсийда йўқтур, балки алар ҳам туркча айтурлар.

Мансабда андоқки, *қўрчи* ва *сувчи* ва *хизоначи* ва *керак-яроғчи* ва *чавгончи* ва *найзачи* ва *шукурчи* ва *юртчи* ва *шилончи* ва *ахтачи* бу йўсунлиғ кўптур.

Хунар ва пешада андоқки, *қушчи* ва *борсчи* ва *қўруқчи* ва *тамгачи* ва *жибачи* ва *йўргачи* ва *ҳалвочи* ва *кемачи* ва *қўйчи*. Андоқки, қуш хунарида дағи бу истилоҳ, бордур, андоқки, *қозчи* ва *қувчи* ва *турначи* ва *кийикчи* ва *товушқончи*, сорт лафзида йўқтур. Ва алар мазкур бўлғонларнинг кўпин туркча айтурлар. Ҳозирги ўзбек тилида ўз қатламга оид ягона шахс оти ясовчи **-чи** энг фаол ясовчи аффикси ҳисобланади. Бу аффикс:

а) нарса-предмет маъносидаги отларга қўшилиб, иш фаолиятини шу нарса-предметлар билан боғлиқ шахс маъносидаги от ясайди: *термирчи*, *тароқчи*, *кетмончи*, *сувоқчи*, *тегирмончи*, *тандирчи*, *қумғончи*;

б) ижро манбаи маъносидаги ясовчи асос (от)га қўшилиб, шу асос маъносини рўёбга чиқарувчи шахс маъносидаги отлар ясайди: *санъатчи*, *карнайчи*, *сурнайчи*, *қўшиқчи*, *ўйинчи*, *латифачи*, *тароначи*, *доирачи*, *рубобчи*, *танбурчи*, *найчи*, *дўторчи*, *чангчи* ва б.;

в) ясовчи асос маъносига асосланган муайян гуруҳ, оқим, йўналишга мансуб шахс маъносидаги отлар ясайди: *ёқловчи*, *оқловчи*, *чайқовчи*, *салимовчи*, *қорагуруҳчи* ва б.;

г) ясовчи асос маъносига боғлиқ муайян хусусият, хоссага эга бўлган нарса ва ҳодисалар номини ясайди: *қўшилувчи*, *бўлувчи*, *кўпаяувчи*, *камаювчи*, *айрилувчи*, *ўзувчи* ва б.;

д) ясовчи асос маъноси билан боғлиқ белги-хусусият маъносидаги отлар ясайди: *етакчи*, *тикловчи*, *бошловчи*, *элтувчи*, *қирувчи*, *ўювчи*, *сайловчи*, *тўпловчи*, *тайёрловчи*, *қўшувчи* ва б.;

е) ясовчи асос маъноси билан боғлиқ муайян ғоя, қараш тарафдори маъносидаги отлар ясайди: *оғмачи*, *қўзғолончи*, *тўполончи*, *сўлчи* ва б. Алишер Навоий тилшунос сифатида **-чи** аффиксининг сўз ясалишида фаоллигини мисоллар билан асослаб берганлиги ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Биз буни Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асаридан олинган парчада ҳамда юқорида келтирилган мисолларда кўрдик.

Яна бир “*вов*” ва “*лом*” баъзи лафзга илҳоқ қилиб бир муъаббир ва бир махсус сифатқа таъйин қилурларки, салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жихоти учун муътабардур. Андоқки, *ҳировул*, *қаровул* ва *чингдовул* ва *янковул* ва *сўзовул* ва *патовул* ва *киповул* ва *ясовул* ва *баковул* ва *шиговул* ва *дақавулким*, алар мундин орийдурлар. Яна баъзи лафзга бир “*лом*” илҳоқ қилурларким, ул шайънинг ул сифатда русухига далолат қилур. Андоқки, *қаҳол* ва *ясол* ва *қабол* ва *тунқол* ва *тарқол* ва *тўсқол* ва *суюрғол*.

Ва баъзи алфознинг охирида бир “чим” ҳарфи васил қилурлар ва анинг била ул феълда суръат йўсунлиқ ирода қилурлар. Андоқки, *етгач* ва *иткач* ва *боргоч* ва *ёргоч* ва *топқоч* ва *сотқоч*; яна бир “коф” ва “ре” ҳарфики, баъзи лафзнинг охирида илҳоқ қилурлар, андин муболаға ва саъй ирода қилурлар, андоқки, *билакўр* ва *қилакўр* ва *кетакўр* ва *етакўр*.

-вул, -л, -кўр аффикслари тарихий сўз ясалишида фаол бўлган бўлса, бугунги кунда бу аффикслар билан сўз яшаш ҳодисаси сўнган ёки сўз ясамайди.

-гач// -кач// -гоч// -қоч аффиксларидан ҳозирги ўзбек адабий тилида -гач// -кач вариантлари қўлланади, -гоч// -қоч тарихий вариантлари эса қўлланмайди. -гач// -кач аффикслари феълларга кўшилиб равишдошлар ясайди: *келгач*, *эккач*, *чикқач*.

Яна бир навъ иборат ва адолари борким, бировдин бир ишни гумон элтмак била ул ишни ул кишига нисбатгуна берурлар, йўқки, таҳқиқ юзидин, балки мазанна ва гумон ҳайсиятидин, аммо мунда диққат кўптур. Андоқки, *боргудек* ва *йоргудек* ва *кулгудек* ва *билгудек* ва *айтгудек* ва *қайтгудек* ва *ургудек* ва *сургудек* ва бу форсийда бўлмас. Келтирилган парчадаги -дек аффикси ҳозир ҳам ҳар хил сўзлардан ўхшатиш маъносидаги равиш ясайди: *қарагандек*, *ухлагандек*, *ўқигандек*, *гапиргандек*, *келгандек*, *боргандек*, *олгандек* ва б.

Ва яна бир ранг ё бир сифатнинг ҳумули ҳолиға муболаға учун анинг аввалида, аввал ҳарфиға бир “н” ё “ним” изофа қилиб, ул шайъға зойд қилурлар: “н” мисоли: *оп-оқ*, *қоп-қора*, *қип-қизил*, *сап-сариг*, *юп-юмалоқ*, *яп-яасси*, *оп-очиг*, *чуп-чуқур*, бу навъ хил ҳам топилур; “ним” мисоли: *кўм-кўк*, *ям-яшил*, *бўм-бўш*. Ҳозирги ўзбек адабий тилида аслий сифатлар сифатнинг кучайтирув ва озайтирув оттенкали шакллари ҳосил қила олади, қисман редупликация йўли билан интенсив шаклга эга бўлади. Масалан, *оппоқ*, *қоп-қора*, *қип-қизил*, *сап-сарик*, *сип-силлиқ*, *кап-катта*, *кўм-кўк*, *ям-яшил*, *бўм-бўш* каби. Алишер Навоий аллома тилшунос сифатида аслий сифатларнинг редупликация йўли билан ҳосил бўлишини “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида далиллар билан исботлаб берган.

Қилич била *чопмоғни*, *сўғлимоғни* ва найза била *сончмоғни* ва *илмоғни* барисини зад лафзи била адо қилурлар. -моғ аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясамаса ҳам, айрим сўзлар таркибида учрайди ёки нофаол бўлсада қўлланади. Масалан, *Олмоғнинг бермоғи бор*. (Мақол).

Яна баъзи маҳал ва маконда бир “қоф” илҳок қилиб, бир фасл ё бир амрға мансуб қилурлар. Андоқки, *қишлоқ* ва *яйлоқ* ва *овлоқ* ва *қушлоқ*. Ва бу ҳам ғарибдур ва форсийда ҳам баъзини турк тили била айтурлар. *Қишлоқ*, *яйлоқ*, *қушлоқ* сўзлари ҳозирда тарихий сўз ясалиши нуқтаи назаридан таҳлил этилади. -лоқ жой оти ясовчи аффикси ҳозирги ўзбек тилида от-асосларга қўшилади, асос маъноси билан боғлиқ жой отлари ясади: *овлоқ*, *қумлоқ*, *тошлоқ*, *суvloқ* каби.

Алишер Навоий тилшуносликнинг сўз ясалишига оид масалаларда ҳам зукко тилшунос сифатида намоён бўлади. У тилшуносликнинг сўз ясалиши сатҳи ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бу алфоз ва иборатда бу нав дақойиқ кўпдурким, бу кунда дегунча ҳеч киши мунинг ҳақиқатиға мулоҳаза қилмагон жиҳатдин бу яшурун қолибдур”. Алишер Навоийнинг бу фикрларини эски ўзбек тилида грамматиканинг ёзилмаганлиги, мавжудлари ҳам араб тилида ёки форс тилида ёзилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Мана шундай эски ўзбек тилида грамматиканинг яратилмаган бир вақтда Алишер Навоийнинг тил илмига оид илмий назарий қарашлари жуда аҳамиятлидир.

Алишер Навоийнинг сўз юритилаётган ушбу асариде тилшуносликка оид сўз бирикмаси шаклидаги *туркий тил*, *форсий тил*, *ҳиндий тил*, *сорт тили* каби яна бир қатор ясама тилшунослик атамалари ҳам ишлатилганки, асарнинг илмий лингвистик, муаллифнинг тилшунос олим эканлигидан яққол далолат беради. Мана, қиёсланг: “Аммо туркнинг улуғидин кичигига дегунча ва навкардин бегига дегунча *сорт тили*дин баҳраманддурлар, андоқким ўз хўрд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам *такллум* қилурлар”.

Шунингдек, Алишер Навоий “тил” унсури иштирокида синтактик усулда ясалган *турк тили* (*туркий тил*), *форс тили* (*форсий тил*), *ҳинд тили* (*ҳиндий тил*), *араб тили* (*арабий тил*), *сорт тили* каби бир қатор ясама лингвистик терминлар ижод этган аллома ҳамдир: “*Сорт тили*да чоқин ва илдириמדек мутааййин ва мўътабар икки нимага от қўймайдурлар ва *араб тили* била “барқ” ва “соиқат” била адо қилубдирлар”.

ХУЛОСА

Юқорида айтилган фикрлар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари, дарҳақиқат, филологик характердаги илмий асардир. Чунки бу мумтоз асарда ўша давр тил илмига

доир бир қанча сўз ясовчи аффикслар, грамматик аффикслар алоҳида эътибор билан тилга олинади, илмий шарҳланади. “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида қайд этилган ва юқорида ҳам шарҳлаб ўтилган қуйидаги сўз ясовчи аффикслар ва грамматик аффикслар бунинг мисолидир:

-чи аффикси отларга қўшилиб, шахс оти ясайди: қўрчи ва сувчи ва хизоначи ва керак-яроғчи ва чавгончи ва найзачи ва шукурчи ва юртчи ва шилончи ва ахтачи; қушчи ва борсчи ва қўруқчи ва тамғачи ва жибачи ва йўрғачи ва ҳалвочи ва кемачи ва қўйчи; қозчи ва қувчи ва турначи ва кийикчи ва товушқончи.

-моғ аффикси феъллардан феълнинг ҳаракат номи шаклини ясайди: чопмоғ, сўғлимоғ ва сончмоғ ва илмоғ.

-лоқ аффикси билан жой номлари ясайди: қишлоқ ва яйлоқ ва овлоқ ва қушлоқ.

-т аффикси феъл-асосларга қўшилиб орттирма нисбат шакли ясайди: югурт ва қилдурт ва яшурт ва чиқарт.

-дек аффикси ҳар хил сўзлардан ўхшатиш маъносидаги равиш ясайди: борғудек ва йорғудек ва кулғудек ва билғудек ва айтқудек ва қайтғудек ва урғудек ва сурғудек.

-гач// -кач// -ғоч// -қоч аффикслари феълларга қўшилиб равишдошлар ясайди: етгач ва иткач ва борғоч ва ёрғоч ва топқоч ва сотқоч.

-кўр аффикси феълларга қўшилади: билакўр ва қилакўр ва кетакўр ва етакўр.

-вул аффикси ҳар хил сўзлардан эғалик маъносидаги от ясайди: ҳировул, қаровул ва чингдовул ва янковул ва сўзовул ва патовул ва киповул ва ясовул ва баковул ва шиговул ва дақавул.

-л аффикси феъллардан от ясайди: қаҳол ва ясол ва қабол ва тунқол ва тарқол ва тўсқол ва суюрғол каби ясовчилар бунинг исботга муҳтож бўлмаган ёрқин далилидир. Тўғри, бу ясовчиларнинг кўпи ҳозирда қўлланмаса-да, улар тарихий ўзбек тилшунослиги сўз ясалиши тизимининг асосини ташкил этган.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Муҳокамат ул-луғатайн. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2013. – 684 б.
2. Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Морфемика, сўз ясалиши, морфонология). – Хужанд, 2015. – 136 б.

3. Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология. – Хужанд: Чашмаи нур, 2016. – 180 б.
4. Ermatov I. O‘zbek tilshunoslik terminologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Turon-iqbol, 2021. – 152 b.
5. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2013. – 144 b.
6. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Данияров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 450 б.
7. Fitrat A. O‘zbek tili qaydalar to‘g‘risida bir ta‘crib, Birinci kitab. Sərf. Samarqand–Tashkent: O‘zdəvnəsr, 1930. – 42 b.
8. Fitrat A. O‘zbek tili qaydalar to‘g‘risida bir ta‘crib, Ikkinchi kitab. Nəhv. Samarqand – Tashkent: O‘zdəvnəsr, 1930. – 38 b.
9. Uralov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (morfemikasi va derivatsiyasi). O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 248 b.
10. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 164 б.
11. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. – 256 б.